

International JOURNAL of SOCIAL and HUMANITIES SCIENCES RESEARCH (JSHSR)

Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi

Received/Makale Geliş 05.06.2023
Published /Yayınlanma 30.07.2023
Volume/Issue (Cilt/Sayı)-ss/pp 10(97),1433-1443

10.5281/zenodo.8196537
Araştırma-İnceleme-Derleme Makalesi
ISSN: 2459-1149

Dr. Öğretim Üyesi Hacı ÇİÇEK

<https://orcid.org/0000-0003-4735-6349>

Adıyaman Üniversitesi., Eğitim Fakültesi., Arap Dili Eğitimi (Arapça Öğretmenliği), Adıyaman / TÜRKİYE

Magrâvî'nin “el-Müfessirûn” Adlı Eserinde Bazı Müfessirleri ve İmam Gazzâlî'yi Eleştirmesi Üzerine Bir Değerlendirme -İhyâ Ulûmi'd-Dîn'in Yakılması Örneği-*

An Evaluation of Magrâvî's Criticism of Some Explanators and Imam Ghazali in his work
“Al-Mufasssirûn”-The Example of the Burning of Ihyau Ulumi'd-Din-

Özet

Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî'nin (ö.505/1111), İslâm Medeniyeti kültür tarihinde önemli bir yere sahip olduğu bilinmektedir. Kendisi, birçok konuda değerli eser kaleme almıştır. Onun asırlar boyunca meşhur olan eseri, *İhyâ Ulûmi'd-Dîn* adlı çalışmadır. İçerik olarak İhyâ'nın, Müslümanlarda ortaya çıkan manevî hastalıkları teşhis ve tedavi etme amacıyla yazıldığı söylenebilir. Başka bir ifadeyle İhyâ, İmam Gazzâlî'nin Müslümanlar için bir ıslah ve ahlakî erdem kazandırma projesi olarak kabul edilmiştir. İhyâ adlı eser, Müslümanlar için ibadet gibi değerlerin yanı sıra insanı inşa ve helak eden faktörleri ele almıştır. Bilindiği üzere neredeyse her eser, bazı çevreler tarafından takdir edildiği gibi bazı kesimler tarafından da eleştirilmiştir. Bu durum, İmam Gazzâlî'nin İhyâ adlı eseri için de geçerlidir. Nitekim bazıları kutsal metin kategorisinde İhyâ'yı kutsayacak kadar ileri gitmiş, bazıları ise onu fitne ve fesadın kaynağı olarak kabul etmiş; bazı resmî makamlar tarafından evlerde bulundurmaya yasaklamış, hatta halkın huzurunda yakacak kadar ileriye gitmişlerdir. Buna Magrib Sultanı Ali b. Yûsuf b. Tâşfîn (ö.537/1143) örnek olarak verilebilir. Ali b. Yûsuf'un bu davranışı, birçok kimseyi cesaretlendirmiş, aşırıya gitmelerine neden olmuştur. Bu olumsuz bakış açısı, halen hayatiyetini sürdürmektedir. Günümüzde İmam Gazzâlî'nin İhyâ'sını oldukça sert eleştirenlerden birisi de Ebû Sehl Muhammed el-Magrâvî'dir. Kendisi kalamî bağlamda Selefi düşünceye sahiptir. Eleştiride normal standartlara bağlı olmayan Magrâvî, İhyâ'nın yakılmasını normal bir davranış olarak görmektedir. Magrâvî, eleştiride Gazzâlî ile yetinmemiş, birçok alimi ağır eleştirmekten geri durmamıştır. Mesela Cârullâh ez-Zemahşerî (ö.538/1144), Fahrüddin Râzî (ö.606/1209) Beyzâvî (ö.683/1286), Ebussuûd Efendî (ö.982/1574) ve İsmail Hakkî Bursevî (ö.1137/1725) onlardan bazılarıdır. Magrâvî, Ebussuûd Efendî'yi eleştirirken Türklerin hep Hanefî-Mâtürîdî akideye bağlı kaldıklarını ve Selefi düşünceye uzak durduklarını söyleyerek eleştirisini bireyden daha çok, topluma teşmil ederek Müslüman Türklere ithamda bulunmuştur. Bu çalışmada Magrâvî'nin, Gazzâlî'ye ve bazı müfessirlere yönelttiği eleştiriler ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Gazzâlî, İhyâ'ü Ulûmi'd-Dîn, Magrâvî, Eleştiri, Hoşgörü.

Abstract

It is known that Abu Hamid Mohammad al-Ghazali (d.505/1111) has an important place in the cultural history of Islamic Civilization. He wrote valuable works on many subjects. His work, which has been famous for centuries, is *Ihyâ Ulumi'd-Dîn*. In terms of content, it can be said that *Ihyâ* was written with the aim of diagnosing and treating spiritual diseases that occur in Muslims. In other words, *Ihyâ* has been accepted as Imam Ghazali's project to improve and gain moral virtue for Muslims. In the work called *Ihyâ*, besides the values such as worship for Muslims, the factors that build and destroy people are discussed. As it is known, almost every work has been appreciated by some circles and criticized by others. This is also true for Imam Ghazali's book *Ihyâ*. As a matter of fact, some of them went so far as to bless *Ihyâ* in the category of the sacred text, while others accepted him as the source of strife and corruption; Some official authorities forbade keeping it in homes and even went so far as to burn it in the presence of the public. This includes the Magrib Sultan Ali b. Yusuf b. Tâşfîn (d.537/1143) can be given as an example. Ali b. This behavior of Yusuf encouraged many people and caused them to go to extremes. This negative point of view is still alive. Today, one of those who criticize Imam Ghazali's *Ihyâ* very harshly is Abu Sahl Mohammad al-Magravi. He has Salafi's thoughts in the theological context. Magrâvî, who does not adhere to normal standards in criticism, sees the burning of *Ihyâ* as normal behavior. Magrâvî was not content with al-Ghazali in his criticism, and he did not refrain from criticizing many scholars. For example, Cârullah ez-Zamakhshari (d.538/1144), Fahrüddin Razi (d.606/1209) Bayzâvî (d.683/1286) Ebussuûd Efendî (d.982/1574) and İsmâil Hakkî Bursevî (d.1137/1725) are some of them. While criticizing Ebussuûd Efendî, Magrâvî accused the Muslim Turks by extending his criticism to the society rather than the individual, saying that the Turks always adhered to the Hanafi-Mâtürîdî creed and stayed away from Salafi thought. In this study, the criticisms of Magrâvî against Ghazali and some commentators are discussed.

Keywords: Ghazâlî, İhyâ'ü ulûmi'd-dîn, Magrâvî, Criticism, Tolerance.

* Bu makale, Karadeniz 10. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi'nde (17-18 Eylül 2022, Samsun/Türkiye) sözlü olarak sunulan bildirinin gözden geçirilerek genişletilmiş şeklidir.

1. GİRİŞ

İslâm, ilme ve ilim sahiplerine çok önem vermiştir. Kur'ân, Hz. Peygamber'e ilk hitabın “*Yaratan rabbinin adıyla oku!*”¹ emri, gerçek anlamda Allah'tan korkanların ise alimler olduğunu haber vermiştir.² Bu nedenle İslâm'a giren Müslüman kavimler, İslâm ilimleri bağlamında ilim havzalarını oluşturma yarışına girmişlerdir. Örneğin Şâm/Dımaşk, Bağdat/Dârü's-Selâm, Kâhire/Fustât, Endülüs, Yukarı Mezopotamya'da Diyarbakır/Âmid ve çevresindeki bazı kentler, ilim havzalarına mekân olmuş, ilim adamlarına kucak açmış yerler arasında bulunmaktadır. Söz konusu yerlerde gerek teorik gerekse pratik olsun, birçok İslâmî ilim okunmuş, okutulmuş laboratuvarlarda kuvveden fiile geçirilmiştir.³ Söz konusu ilim havzaları ve orada görev alan ilim adamları, ülkelerini insanlık tarihinde öne çıkarmış, söz sahibi yapmışlardır.

Zaman ve mekanlar farklı olmakla birlikte Müslümanların bulunduğu her yerde irili ufaklı birçok mektep-medrese ve dârü'l-hikmeler kurulmuştur. Oralarda idareci ve ilim ehli iş birliği yapmış, adı geçen yerlerin topluma dinamizm kazandırmışlardır. Mesela âlim ve dindar olduğu kadar cömert, adil, müsamahakâr ve bütün muhataplarına değer veren Nizâmülmülk (Ebû Alî Kıvâmüddîn Hasen b. Alî b. İshâk et-Tûsî) (ö.485/1092)⁴ tarafından Bağdat'ta Dicle nehri kıyısında inşa edilen Nizâmiye Medresesi, İslâm-kültür tarihinde oldukça önemi haiz medreselerin başında gelir denilse yeridir. Orada Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî (ö.476/1083)⁵, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö.478/1085)⁶, Ebû Sa'd Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Me'mûn el-Mütevellî (ö.478/1086)⁷, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ali b. Muhammed b. Hasan et-Tebrizî (ö.502/1108)⁸, Ebû'l-Hasen Şemsülselâm Kiyâ el-Herrâsî (ö.504/1110)⁹, Ebû Hâmid el-Gazzâlî (ö.505/1111)¹⁰, kısa bir süreliğine Ebû Bekir Muhammed b. Ali eş-Şâşî (ö.507/1114)¹¹, Cârullah ez-Zemahşerî (ö.538/1144) ve Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlîkî (ö.540/1145)¹² gibi alimler ders halkaları kurmuş, daha sonra meşhur olmuş birçok öğrenciye rehberlik yapmışlardır.

Meşhur olmuş alimler arasında Gazzâlî gibi ahlâkî değerleri öne çıkaran, bir bakıma o günün toplumunda baş gösteren yozlaşmaya karşı yazdığı *İhyâü ulûmî'd-dîn* adlı eseriyle bilinen, adı geçen eseri bazıları tarafından takdir, bazıları tarafından da tezyif edilen alimler dikkat çekmektedir. Birçok müfessiri eleştirdiği gibi İmam Gazzâlî ve eserini ilmü cedel kriterleri ötesinde eleştirenlerden birisi de günümüzde yaşayan ve Selefî düşünce yorumlarıyla neredeyse her alimi eleştiren, kimi zaman ise onları cehalet ve ihanetle itham eden Ebû Sehl Muhammed el-Magrâvî'dir. Magrâvî, eserlerinde kendisi gibi düşünmeyen Eşarî, Maturidî ve diğer kanaat çevrelerine mensup ilim adamlarının tefsir ve yorumlarını küçümseyerek onları *geçici bir bulut ve yağmur* diye nitelemiş¹³, böylelikle tarihte bazı aşırı çevrelerce *İhyâ'nın* yakılmasını onaylamıştır. Aslında her kulun hatalı olabileceği, Allah kelamının dışında her kitapta yanlışların bulunabileceği mümkündür. Mesela “*Eğer bu Kur'ân, Allah'tan dışında birisinden gönderilmiş olsaydı onda birçok çelişki bulurlardı*”¹⁴ ayetinin verdiği kesin haber, bunun en canlı kanıtıdır. Ama bu nokta, Magrâvî tarafından göz ardı edildiği, farklı kanaat çevresindeki ilim ehlini yerden yere vurduğu görülmektedir.

¹ *Alâk*, 96/1.

² *Fâtır*, 35/28.

³ Geniş bilgi için bkz. Hacı Çiçek, *Yukarı Mezopotamya Coğrafyasında Geleneksel Medrese Metodolojisi ile Arapça Öğretimi Yapan Kurumlara Dair Bir Mülâhaza (Kâhta Merkezi Örneği)*, İlahiyat Alanında Araştırma ve Değerlendirmeler (Ankara, Gece Kitaplığı, 2021), 113-162.

⁴ Bkz. Mahmûd Şakir, *İslâm Tarihi*, çev. Ferit Aydın, (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1995), 5/197. Hem Sultan Alparslan (ö.461/1072)'a hem Sultan Melikşâh'a yaklaşık yirmi dokuz yıl vezirlik yapan Nizâmü'l-Mülk'ün Bağdat, Nisâbur ve diğer İslâm beldelerinde *Nizâmiye Medreseleri* adıyla inşa ettiği eğitim-öğretim kurumları fakih, âlim ve fazıl insanlarla dolup taşmıştır. Kendisi bizzat bu kurumlara yakından ilgilenmiş, oraya gelen ilim ehline vaktinin çoğunu ayırmış; kendisine söz konusu durumun devlet işlerini aksatıp aksatmadığını soranlara o, “*Bu merkezlere gelen ilim sevdalıları hem dünya hem ahiret hayatının güzellikleri için gelmektedir. Onları, başının üzerine bile oturtsam, kendilerine bir şey yaptığımı söyleyemem*” cevabını vermiş, bununla ilim seven idarecinin en güzel örneğini vermiştir. Bkz. Ebû'l Fîdâ İsmail İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Ammân: Beytü'l-Efkâr ed-Devliyye, ts), 12/140.

⁵ Ebû Ya'lâ er-Reisülec el-Mecdürresâ el-Amîd Hamza İbnü'l-Kalânîsî, *Târihü Dımaşk* (Dımaşk: Dârü Hassân, 1983), 300.

⁶ M. Hayrüdî Zirikli, *el-A'lâm*, (Beyrût: Dârü'l-Kalem, 1980), 4/160.

⁷ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* (Kâhire: Dârü'l-Hadis, 2006), 26/14.

⁸ Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-a'yan ve enbâü ebnâi'z-zamân* (Beyrût: Dârü Sâdir, 1971), 5/342; Ebû'l-Bekât Kemâluddîn Abdurrahmân b. Muhammed el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ fî tabakâtü'l-üdebâ*, thk. İbrâhîm Samarraî, (Zerkâ/Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1985), 293.

⁹ Ebû'l-Hasen Şemsülselâm İmâdüddîn Alî b. Muhammed b. Alî el-Herrâsî, *Ahkâmü'l-Kur'ân* (Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye 1985), 5.

¹⁰ Zirikli, *el-A'lâm*, 1/214.

¹¹ İbnü'l-Kalânîsî, *Târihü Dımaşk*, 300.

¹² Ebû Muhammed Afîfuddîn Abdullâh b. Esed b. Ali b. Selâm Yâfiî, *Mir'atü'l-cinân ve 'ibretü'l-yakazân fî ma'rîfeti mâ yu'teberu min havâdisi'z-zamân* (Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 3/208; Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî tarihi'l-mülûk ve'l-ümm*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafâ Abdülkadir Ata (Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992); Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmâd, *Şezarâtü'z-zehab fî ahbâri men zehab* (Dımaşk: Dârü İbn Kesir, 1986), 6/207.

¹³ Magrâvî, Ebû Sehl Muhammed b. Abdurrahmân el-Magrâvî, *Mevsû'atü mevâkıfi's-selef fî'l-akide ve'l-menhec ve't-terbiyye* (Kâhire: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 2007), 9/1-2.

¹⁴ Nisâ, 4/82.

Ebû Sehl Muhammed el-Magrâvî'nin¹⁵, kendisi gibi düşünmeyen müfessirlerin ve İmam Gazzâlî'nin *İhyâü ulûmî'd-dîn* adlı eserin eleştirisine geçmeden önce tenkid kelimesinin lügavî ve istilahî anlamını vermek uygun olacaktır.

2. TENKİD KELİMESİNİN SÖZLÜK ve ISTILAHÎ ANLAMI

Türkçeye geçen “tenkid” sözcüğü Arapça olup n-k-d fiilinden türemiştir. Bu sözcük, Arapça sarf/morfoloji ilminde mezîd/ziyadeli “tef’îl” kalıbının mastarıdır. Sülâsî/üçlü mücerret/soyut fiilin ism-i faili “nâkid/tenkid eden”, ism-i mefulü ise “mankûd/tenkid edilen” formunda gelir.¹⁶ Anlamı ise “Bir kimsenin ya da bir şeyin iyi veya kötü yönlerini tespit ederek ortaya çıkarmak” demektir.¹⁷

Nâkid kelimesi eleştiren kimse anlamına gelmektedir. Münekkîd için ise tenkid eden, iyi ile kötüyü, doğru ile yanlış, ak ile karayı birbirinden tefrik eden ve görüşünü açıkça seslendiren, başkasının hata ve noksanlarını iyi niyetle gündeme getiren kimsedir demek mümkündür.¹⁸ Arap dilinden Türkçeye geçen nakid/para kelimesi de n-k-d fiilinden türemiştir.¹⁹

Sosyal ilişkiler başladığından beri doğal olarak tenkit, eleştiri edebiyatı olagelmıştır. Tenkit, bazen bir şahsa bazen onun sanatına yöneltilmiştir. Her insanın aklî melekesi, yorum gücü ve algı düzeyi aynı değildir. Bu itibarla insanların ikamet ettiği her mekân ve zamanda -bütün konularda olmasa da- birçok konuda farklı analiz ve yorumları olacaktır. Bu, hep var olacak, insanlıkla beraber devam edip gidecektir. Bu farklılık, genellikle “ihtilaf” sözcüğüyle tanımlanmıştır. Bu itibarla Allah’ın dışındaki irade sahibi varlıklardan irili ufaklı hataların kaynaklanması doğal olarak karşılanmalıdır.

3. İHYÂÜ ULÛMÎ'D-DÎN'İN ÖNEMİNE DAİR KISA BİR BAKIŞ

Ebû Hâmid el-Gazzâlî'nin (ö.505/1111) “*Dinî İlimleri Diriltmek*” anlamına gelen meşhur eseri, daha çok tasavvuf ve ahlâk olmak üzere fıkıh/İslâm hukuku, kelâm gibi ilimleri ele alan, okuyucusuna yeni yorum ve bakış açıları kazandırmaya çalışan bir eser olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Eser, Müslümanlara ahlâkî erdemler ve faziletler kazandırma amaçlamış ve dört ciltten oluşmuştur. Her cildinde “kitâb” adı verilen başlık ile on konu ele alınmıştır. Birinci cilt *Rub ‘ü'l-ibâdât*; ikinci cilt *Rub ‘ü'l-âdât*; üçüncü cilt *Rub ‘ü'l-mühlikât* dördüncü cilt ise *Rub ‘ü'l-münciyât* başlığını taşımaktadır. Her kitabın içeriğiyle bağlantılı on altı başlık işlenmiştir. Her konuya dair ayet ve hadisler vurgulanmış, daha sonra ise tanınan sahâbî, tâbiî âlimlerinden Fudayl b. İyâz (ö.187/803), Bâyezîd-i Bistâmî (ö.234/848), Yahyâ b. Muâz (ö.258/872) ve Cüneyd-i Bağdâdî (ö.297/909) gibi sûfilerin öğütlerine yer verilmiştir.²⁰ İhyâ’da hem maddî hem manevî alanda Müslümanların muhtaç olduğu itikat, ilim, namaz, zekât, oruç, hac, Kur’ân tilâveti adabı, yeme içmede adabı, evlilik kurumu, helâl-haram, kardeşlik hukuku, sohbet ve davranış adabı, nefis terbiye ve tezkiyesi, öfke, kin ve haset, cimrilik, riya, kibir, tövbe etme, sabır ve şükür, havf ve recâ, fakr-zühûd, tevhid, tevekkül, muhabbet, ihlâs, sıdk, tefekkür, ölüm ve ahiret hayatı gibi konular, ağırlıklı olarak ele alınmıştır.²¹

İhyâ’nın içeriğine bazı nedenlerden karşı çıkan, hatta onu yakacak kadar ileri giden olduğu gibi; onu kutsayan, Mescidü’l-Harâm ve Mescidü’n-Nebî’de bile kıraat edenler olmuştur.²² Birkaç nesil ailece *İhyâ*’yı ezberlemeye çalışanların varlığı müşahade edilmiştir. Buna Hadramut asıllı el-Ayderûs ailesi örnek olarak verilebilir. Özellikle söz konusu aileden 978/1570 tarihinde Haydarabat’ta doğan, tasavvuf, tarih ve fıkıh ilmiyle meşgul olan Abdülkâdir b. Şeyh el-Ayderûs’u saymak mümkündür. Adı geçen şahıs, birçok eser kaleme almış ve 1038/ 1628’de hayatını kaybetmiştir.²³

¹⁵ Daha önceki bir makalemizde ve kitap çalışmamızda Magrâvî’nin hayatına dair bilgi verildiğinden, burada mükerreren biyografik bilgi verilmemiştir. Bkz. Hacı Çiçek, Ebû Sehl Muhammed el-Magrâvî’nin “el-Müfessirün” Adlı Eserinde Seyyid Kutub’u Tenkidi-Hz. Musa ve Hz. Osman Örneği-, *RESS Journal Route Educational & Social Science Journal* Volume 9/Issue 3, May 2022, p. 266-287; Hacı Çiçek, *Magrâvî’nin Selefiliği ve Eleştiri Yöntemi -Seyyid Kutub Örneği-* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2022), 1-118.

¹⁶ Bkz. Ahmed Muhtâr Abdülhamîd Ömer, *Mü’cemü'l-Lügati'l-Arabiyye el-Muâsıra* (Kâhire: Alemü'l-Kütüb, 2008), 3/2264.

¹⁷ Ebû'l-Hüseyn Ahmed İbn Fâris, *Mü’cemü mekâyisi'l-lüga*, (Beyrût: Dâru'l-Ciyl, 1991), 5/467; Ebû Fadl Cemalüddîn Muhammed İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrût: Müessesetü'l A’lami, 2005), 3/425; Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs* (Kâhire: Dâru'l-Hidâye, ts.), 9/230.

¹⁸ Abdullâh Yeğîn, *İslâmî-İlmî-Edebî-Felsefî Yeni Lügat* (İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1973), 487.

¹⁹ Ahmed Muhtâr, *Mü’cemü'l-Lügati'l-Arabiyye el-Muâsıra*, 3/2264.

²⁰ Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *İhyâü ulûmî'd-dîn* (Beyrût: Dâru'l-Marife ts.).

²¹ Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Hüseyin b. Asâkir, *Tebyînü kezîbi'l-müfterî fî mâ nûsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eş’arî* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1404), 293.

²² Bkz. Muhammed el-Emin b. Fazlillâh b. Muhibbillâh el-Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser fi a’yânî'l-karnî'l-hâdî ‘aşe* (Beyrût: Dâru Sâdır, ts.) 1/316.

²³ Abdülkâdir’in eserleri arasında *en-Nürü's-sâfir ‘an ahhâbî'l-karnî'l-aşir*; *Ta’rîfü'l-ahyâ bi-fezâilî'l-İhyâ*; *et-Tuhfetü l-kudsiyye fi'l-hirkati'l-Ayderûsiyye*; *el-Hadikatü'n-nadre fi sireti'n-Nebi ve ashabihi'l-aşere*; *er-Ravzü'n-nâzir fi men ismühü Abdülkâdir*; *Sıdku'l-vefâ bihakki'l-vefâ*; *Bugyetü'l-müstefid* bulunmaktadır. M. Hayrüdîn Zirikli, *el-A’lâm*, (Beyrût: Dâru'l-Kalem, 1980), 4/39. Ayrıca bkz. Süleyman Uludağ, “Ayderûs”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), 4/232-234.

İhyâ'nın ilim dünyasındaki önemi kısaca vurgulandıktan sonra Magrâvî'nin İmam Gazzâlî'yi eleştirisine değinmek yerinde olacaktır.

4. MAGRÂVÎ'NİN İMAM GAZZÂLÎ ET-TÛSÎ'Yİ ELEŞTİRİSİ

Magrâvî'nin kaleme aldığı eserler dikkatlice analiz edildiğinde, farklı görüş ve yorumlara sahip diğer İslâm bilginlerini eleştirme noktasında insaf ölçülerine göre hareket etmediği kolaylıkla anlaşılabacaktır.²⁴

Magrâvî, kendi metodolojisiyle uyumlu tefsir ve yorumlarda bulunmayanlara takındığı sert/acımasız eleştiriyi Ebû Hâmid Gazzâlî'ye de yapmıştır. O, eserlerindeki tasnife göre Gazzâlî'yi Eşariler kategorisinde ele almış, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'ye talebelik yaptığını; fıkıh, kelam ve cedel ilminde tanındığını, hadis ilminde pek yetkin olmadığını, felsefeye çok ilgi gösterdiğini, felsefede kolaylıkla yuttuklarını daha sonra dışarı atamadığını belirtmiştir. Gazzâlî'nin, bir süre sonra kendini tasavvufa verip bu alanda eserler yazdığını, sahih ve zayıf ayırt etmeksizin birçok hadis ezberlediğini, kaleme aldığı eserlerinin Selef metodolojisine göre şekillenmediğinden birçok âlim tarafından eleştirilip tepki aldığını; bu itibarla dönemindeki fakihlerin verdiği fetvalar neticesinde Magrib Sultanı Ali b. Yûsuf b. Tâşfîn'in (ö.537/1143)²⁵ emriyle hem *İhyâ* hem başka eserlerinin yıllarca yakıldığını vurgulamıştır. Magrâvî, *İhyâ*'nın yakılmasını ve uzun bir süre resmî boyutta yasaklanmasını desteklemiş ve Gazzâlî'nin *Mişkâtü'l-Envâr* adlı eserinin eşi benzeri görülme-yen sapıklıklarla dolu olduğunu; onunla ancak deccal, düzenbaz, güvenilmez ve kötü niyetli kimselerin hoşnut olacağını söylemiştir.²⁶ *Mişkâtü'l-Envâr*, İslâm düşüncesi tarihinde bir dönüm noktası olan Gazzâlî'nin, Nûr Sûresi'nin "*Allah, göklerin ve yerin nurudur*"²⁷ ayetinden hareketle yazdığı bir tefsir çalışmasıdır. Söz konusu ayetten hareketle "el-mişkât/kandillik", "el-misbah/fanus-lamba", "ez-zücâce/cam", "eş-şecere/ağaç", "ez-zeyt/yağ" ve "en-nâr/ateş" gibi kavramları tasavvufî bir bakış açısıyla tefsir etmeye çalışmıştır.²⁸

Eser kaleme alma noktasında oldukça üretken olan ve kırk ciltlik bir tefsir yazan Magrâvî'nin, *İhyâ*'nın yakılmasını desteklediği görülmektedir. Hatta kendisi, *İhyâ*'nın niçin yakılması gerektiğine dair görüşlerini *el-Esbâbü'l-hakikiyye li harkı ihyâi ulûmi'd-din min kibeli emîri'l-muminîn İbn Taşfîn* (Emirü'l-Mü'minin İbn Taşfîn tarafından İhyâü Ulûmi'd-Din'in Yakılmasını Gerektiren Gerçek Nedenler) başlıklı bir kitapta kaleme almıştır. Magrâvî, Gazzâlî'ye ait eserlerin, benzersiz yoğunlukta yanlış ve saçmalıklarla dolu olduğunu, İslâm düşüncesine hâlel getirenler arasında bulunduğunu, bunu ancak heva ve heves sahibi kimselerin göz ardı edebileceğini belirtmiştir. Magrâvî'nin bu eseri iki yüz elli sayfayı aşan bir çalışmadır. Eseri kaleme alış nedenini ise İhyâ'nın topluma verdiği zararların birçok kimse tarafından anlaşılmasını sağlamak olduğunu vurgulamıştır.²⁹ Magrâvî, daha sonra *İhyâ*'da Selef akidesine aykırı gördüğü düşünce ve yorumları eleştirmiş, bazen ayet bazen de hadis eksenli konularda İmam Gazzâlî'ye hakaretamiz eleştirilerde bulunmuştur.³⁰

Magrâvî, Gazzâlî'nin saçma görüşlerini kolaylıkla tespit eden İslâm alimlerin hep olageldiğini kaydettikten sonra onu eleştiren Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân İbnü'l-Cevzî (ö.597/1201), Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye el-Harrânî (ö.728/1328)³¹ ve Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b.

²⁴ Geniş bilgi için bkz. Ebû Sehl Muhammed b. Abdurrahmân el-Magrâvî, *el-Müfessirün beyne't-te'vîl ve'l-isbât fî âyâtî's-sifât* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2000); *Mevsû'atü'l-mevâkıfî's-selef fî'l-akide ve'l-menhec ve't-terbiyye* (Kâhire: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 2007); *el-Akîdetü's-selefiyye*, (Riyâd: Dârü'l-Menâr, 1993).

²⁵ Ali b. Yûsuf b. Tâşfîn, memleketindeki Mâlikî fakihlerin tesiri altında kaldı. Bu nedenle idarede kaldığı dönemde medreselerde kelam ve felsefe ilimlerini yasaklamış, söz konusu ilimlerle uğraşanlar Rafizilik'le suçlanmıştır. Fakihlerin verdiği fetvalar üzerine Gazzâlî'nin *İhyâ*'sı Kurtuba Camii avlusunda parça parça edilerek yakılmıştır. Bunu duyan Gazzâlî'nin çok üzüldüğü ve devletlerinin parça parça olması için bedduada bulunduğu rivayet edilmiştir. Bkz. Erdoğan Merçil, "Ali b. Yûsuf b. Tâşfîn", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989), 2/458-459.

²⁶ Magrâvî, *Mevsû'atü'l-mevâkıfî's-selef fî'l-akide ve'l-menhec ve't-terbiyye*, 6/403-404. Kuzey Afrika'da hüküm sürmüş Murabitûn döneminde Magrib'te otuz küsur yıl boyunca ayırt etmeksizin İmâm Gazzâlî'nin eserleri uyuşturucu gibi yasaklanmış; sokak, cadde ve cami avlularında yakılmış, söz konusu eserleri evinde veya yanında bulunduranlar şiddetli bir şekilde uyarılmış, yasaklara uymayanlara ağır müeyyideler uygulanacağı ve mallarına el konulacağına dair fetvalar verilmiştir. Bkz. Ebû'l-Fidâ İsmâil İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/214; Muhammed Abdullâh Annân, *Devletü'l-islâm fî'l-Endülüs* (Kâhire: Mektebetü'l-Hancı, 1990), 3/78, 161; Halîl İbrâhîm es-Samarrâî ve diğerleri, *Târihü'l-arab ve hadâratuhum fî'l-Endülüs* (Beyrût: Dârü'l-Küttâbî'l-Cedîd el-Muttahida, 2000), 448; İhsân Abbâs, *Târihü'l-edeb el-Endülüsî*, (Beyrût: Dârü's-Sakâfe, 1978), 1/58. Malikî fakih, *Şifâ* nûn sahibi Kâdî İyâz da (ö.544/1149) *İhyâ*'nın yakılmasını emretmiştir. Bkz. Ebû'l-Bekât Hayruddîn Nu'mân b. Mahmûd el-Âlûsî, *Cilâ'u'l-ayneyn fî muhâkemeti'l-ahmedeyn* (Kâhire: Matbaatü'l-Medenî, 1981), 141. Magrâvî'nin kendisine en yakın gördüğü ve rehber edindiği İbn Teymiyye de İmâm Gazzâlî'yi Selef yorumlarına muhalif görüşler beyan ettiğinden sert şekilde eleştirmiştir. Bkz. Abdurrahmân b. Sâlih el-Mahmûd, *Mavkıf İbn Teymiyye mine'l-eşâira* (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1995), 2/645.

²⁷ Nûr 24/35.

²⁸ Geniş bilgi için bkz. İmam Gazzâlî et-Tûsî, *Mişkâtü'l-envâr*, thk. Ebû'l-Alâ Afîfî (Kâhire: Dârü'l-Kavmiyye, ts), 1-93.

²⁹ <http://www.shamela.ws>, 2-3.

³⁰ <http://www.shamela.ws>, 4-6.

³¹ İbn Teymiyye'nin, İmam Gazzâlî'yi eleştirisi felsefe ve mantık ilimleri noktasında yoğunlaştığı söylenebilir. Çünkü İbn Teymiyye'ye göre söz konusu ilimler Müslüman olmayan kimselerden alınmıştır. Halbuki Müslümanların, Selef neslinin davrandığı gibi gayri Müslimlerden alması gereken herhangi bir bilim ve metodu bulunmamaktadır. İbn Teymiyye, Gazzâlî'nin felsefe ve mantık ilmine ilgi göstermesini cehalet olarak nitelmiştir. Bkz. İbn Teymiyye, *er-Redd ala'l-mantikyyîn* (Beyrût: Dârü'l-Marife, 1993), 2/15.

Osmân ez-Zehebî (ö.748/1348)³² gibi alimleri saymıştır. İbnü'l-Cevzî *İhyâ*'daki hadisler karşısında dehşete kapıldığını³³, eserin batıl hadislerle süslendiğini vurgulamıştır.³⁴

Magrâvî, eleştiri dozunu aşan yorumlarını desteklemek adına bazı nakillerde bulunmuştur. Mesela o, Zehebî'nin, sufilerin Kur'an ile meşgul olmadan, herhangi bir sahih hadis kitabını okumadan, sufiyâne elbiseleri giydikten sonra zifiri ve loş mekânlarda oturup "Allah, Allah!" diye ilham bekleyenlere dair eleştirisini iktibas etmiştir. Zehebî'ye göre sufiler, yaptıkları vird/evrâd seansı akabinde tıpkı Hz. Cebrail'in, Hz. Peygamber'e hitaben "Ey örtüsüne bürünen!"³⁵ uyarısını duyduklarını iddia ediyorlar. Zehebî, bu tür bir iddia ve davranışın abesle iştigal olduğunu; sufilerin duyduğu seslerin Cebrail'den değil, sadece şeytandan geldiğini söyledikten sonra başarı ve hakikatin ancak Allah'ın Kitabı'na, Hz. Peygamber'in Sünnetine ve ümmetin icmâna sarılmaktan geçtiğini eklemiştir.³⁶ Zehebî, Endülüslü Mâlikî fıkıh âlimi ve muhaddislerden Ebû Bekr Muhammed b. Velîd et-Turtûşî'nin de (ö.520/1126) *İhyâ* hakkında olumsuz düşündüğünü ve "*Yeryüzünde içinde yalan dolan barındıran ve ondan daha basit başka bir kitap görmedim*" dediğini aktarmıştır.³⁷

Beşerin yazdığı birçok kitap ve eserde kimi zaman az kimi zaman çok yanlışlar olabileceği gibi *İhyâ*'da da bazı yanlışların olması olağan karşılanmalıdır. Çünkü hatadan berî olan, içinde çelişkiler bulunmayan tek kitap, sadece Allah'ın kitabıdır. Hatta "*Eğer Kur'an, Allah'tan başka birinden gelmiş olsaydı, (insanlar) kendisinde birçok tutarsızlık ve çelişki bulurlardı*"³⁸ mealindeki haberin, bağlam olarak mutlak bir hükmü içerdiği söylenebilir. Nitekim Zeynüddin el-İrâkî (ö.806/1404), yirmili yaşlarda *el-Mugnî 'an hamli'l-esfâr fi'l-esfâr fi tahrîci mâ fi'l-İhyâ'i mine'l-ahbâr* adlı bir çalışmayla *İhyâ*'daki hadislerin tahririni yapmış; onda mevcut zayıf, asılsız ve mevzu/uydurma rivayetleri tasnif etmiş olmakla beraber onun yakılması noktasında herhangi bir görüş ileri sürmemiştir.³⁹ İslâm ilim, kültür ve medeniyetine mensup hikmet sahibi şahıslara yakışan tavır bu olmalıdır.

Bazı bilginlerin, tenkid konusunu işlerken adalet vasfına bağlı kaldıkları söylenebilir. Mesela Sallâbî bir taraftan "*İhyâ, Müslümanların bozulmaya yüz tutmuş sosyal ahlâkî yapısını ıslah etmek adına iyi niyetle telif edilmiş ama zayıf ve mevzu hadisler, filozofların sözleri, sufilerin akıl dışı süslü kıssa ve saçmalıklarla doludur*" derken, diğer taraftan ise *İhyâ*'nın, birçok Müslümanın iç dünyasını harekete geçirdiğini, kendilerinde büyük tesirler bıraktığını⁴⁰ söylemektedir.

Ebu'l-Ala el-Mevdûdî'nin (ö.1979), İmam Gazzâlî'nin düşünce ve görüşlerine dair getirdiği eleştirel metot, eleştirmenlere, eleştiri kültürünün hangi prensipler doğrultusunda şekillenmesi gerektiğine dair bazı mesajlar vermektedir, denebilir. Mevdûdî, İmam Gazzâlî'yi tecdid hareketini gerçekleştirmeye gayret edenler arasında saymıştır. Ona göre İmam Gazzâlî, Yunan felsefesini detaylıca öğrenmekle, adı geçen bilimin temsilcilerine esaslı ve derinlikli tenkitler yöneltmiş, birçok kimsenin gerçeği görmesine ve uyanmasına öncülük etmiştir. İslâm'ın inanç esaslarını ikna edici bir şekilde açıklamış, onların hikmetlerini izah etmiştir. Gazzâlî'nin tecdid hareketine giriştiği kanaatinde olan Mevdûdî, Gazzâlî'yi birçok konuda takdir ederken, birkaç noktada ise eleştirmekten kendini alamamıştır. Mevdûdî, Gazzâlî'nin gerçekleştirmeye çalıştığı tecdid hareketini üç faktörün engellediği görüşündedir. Onlar; İmam Gazzâlî'nin hadisteki yetersizliği, felsefe, mantık gibi rasyonel bilimlerle zihnini gereğinden fazla meşgul etmesi ve tasavvufa fazla ilgi göstermesidir.⁴¹

Bütün İslâm coğrafyasında asırlardır okunan, neredeyse her ailenin kitaplığında müstesna yer edinen, insanın hem akıl hem duygularına hitap etme bağlamında takdir edilen *İhyâ*'nın yakılmasını onaylama, müminler arasındaki kardeşlik hukuku ilkesiyle bağdaşır hangi tarafı bulunmaktadır?

Görüldüğü üzere tarihte *İhyâ*'nın ve ona benzer eserlerin yakılması yönünde görüş beyan eden ve bunu kuvveden fiile geçiren çevreler olduğu gibi günümüzde de aynı bakış açısına sahip kimselerin mevcudiyeti müşahade edilmektedir. Şimdi de burada günümüz dünyasında *İhyâ*'nın yakılmasını uygun gören ve kendisi gibi tefsir ve yorumlara sahip olmayan şahsiyetleri insaf ölçüleri dışında eleştiren Magrâvî'nin görüş ve tepkileri ele alınacaktır.

³² Bkz. Ebû'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân İbnü'l-Cevzî, *Saydû'l-hâtır* (Dimaşk: Dârü'l-Kalem, 2004), 452.

³³ Geniş bilgi için bkz. Magrâvî, *Mevsû'atü mevâkıfî's-selef*, 6/404-412.

³⁴ Ebû'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblis* (Beyrût: Dârü'l-Fikr, 2001), 149.

³⁵ *Müzzemmil*, 73/1; *Müddessir*, 74/1.

³⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 14/273. Ayrıca bkz. Magrâvî, *Mevsû'atü mevâkıfî's-selef fi'l-akide ve'l-menhec ve'l-terbiyye*, 6/409.

³⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 14/273.

³⁸ *Nisâ*, 4/82.

³⁹ Ebû'l-Fazl Zeynüddîn Abdurrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahmân el-İrâkî, *el-Mugnî 'an hamli'l-esfâr fi'l-esfâr fi tahrîci mâ fi'l-İhyâ'i mine'l-ahbâr* (Riyâd: Mektebetü Taberiyye, 1995), 3-4.

⁴⁰ Bkz. Ali Muhammed Sallâbî, *ed-Devletü'l-Fâtûmiyye* (Kâhire: Müessesetü'n-Neşr ve't-Tercüme, 2006), 124.

⁴¹ Ebu'l-Ala el-Mevdûdî, *İslâm'da İhya Hareketleri*, çev. A. Ali Genç, (İstanbul: Pınar Yayınları, 1986), 75-85.

5. MAGRÂVÎ'NİN İHYÂ'YA YAKLAŞIMI VE DAHA ÖNCE ESERİN YAKILMASINA FETVA VERENLER

İhyâ'nın yakılması noktasında Magrâvî'yi cesaretlendiren faktörlerin başında daha önceki bazı ilim sahiplerinin söz konusu eserin yakılmasına fetva vermeleri gelmektedir. Bu nedenle Magrâvî, *İhyâ*'nın yakılmasını gerekli görmüş ve haklılığını gösteren nedenleri içeren “*el-Esbâbü'l-hakikiyye li harkı ihyâi ulûmi'd-din min kibeli emîri'l-muminîn İbn Taşfîn*” başlıklı bir kitap kaleme aldığı gibi aynı konuyu *el-Akîdetu's-selefiyye* adlı kitabında da yaklaşık elli sayfada işlemiştir.⁴²

Magrâvî, Kuzey Afrika ve Endülüs adalarında Berberî hanedanı Murâbitûn/Murâbitlar döneminde (1056-1174) İmam Gazzâlî'nin *İhyâ*'sının fetvalarla yakılma gerekçesini salt siyâsî gerekçelere bağlayanların görüşlerini kabul etmemiş; asıl sebebin, eserin *Ehl-i sünnet ve'l-cemaat* akidesini bozma olduğunu söylemiştir. Magrâvî'ye göre *İhyâ*'nın siyâsî bağlamda Murâbitûn yönetimine herhangi bir tehdit oluşturmamıştır. İhyâ'nın yakılmasına fetva verenler ile Murâbitların yegâne gayesi Allah, Peygamber ve Müslümanlar adına caydırıcı bir ders vermek içindir.⁴³

Burada İslâm kültür ve medeniyetinin cedel ilmi ve tenkit kültürü mantalitesine aykırı olan nirengi nokta; kişinin kendisini merkeze alarak başkalarını Allah, Peygamber ve Müslümanlar ders ve ibret verme iddiasında bulunmasıdır.

Kaynaklar Magrib Sultanı⁴⁴ Ali b. Yûsuf b. Tâşfîn yönetimi sürecinde aşırı düzeyde *İhyâ* ve benzeri eserlere düşmanlık beslediğini, söz konusu eserlerin tıpkı uyuşturucu maddeler gibi kabul edildiğini, evinde bulunduran kişilere ağır cezalar verildiğini kaydetmiştir. Örneğin Ebû Bekr Muhammed İbnü'l-Arabî (ö.543/1148), İbn Tâşfîn döneminde ülkenin fukahâ ve ulemasının toplanıp istişare ettikten sonra *İhyâ*'nın yakılıp ortadan kaldırılması, ondaki mevcut sapık fikirlerden insanları koruma noktasında fikir birliğine vardıklarını bildirmiştir. İbnü'l-Arabî, fakihler tarafından ittifakla alınan kararın İbn Tâşfîn'e bildirildiğini; bu itibarla Emir'in, fakihlerin görüşünü onayladığını, süratli bir şekilde ülkede *İhyâ*'nın toplanması ve yakılması için genelge yayınladığını, bütün kurumların titizlikle denetlenmesini, şüpheli görülen kişilere yanlarında *İhyâ*'nın bulunmadığına dair en ağır yeminler ettirildiğini, *İhyâ*'nın Magrib ve Endülüs'teki bütün yerleşim birimlerine girişinin yasakladığını haber vermiştir. İbnü'l-Arabî, kısa bir sürede baskıcı bir siyasetle *İhyâ*'nın bütün nüshalarının toplatıldığını, meşhur Kurtuba Camiinin geniş avlusunda bütün üst düzey bürokratların huzurunda kolaylıkla tutuşsun diye üzerine bolca zeytinyağı dökülerek yakıldığını; bu olayın 503/1109 yılında gerçekleştiğini sözlerine eklemiştir.⁴⁵

Magrâvî, eserlerinde *İhyâ*'nın yakılmasına fetva verenlere yer verdikten sonra onları şu şekilde tasnif etmiştir:

1-Murâbitûn dönemindeki bazı alim ve fakihlerin verdiği fetvaların asıl amacı, Müslümanları, *İhyâ*'daki saçma düşünce ve yalanlardan kurtarmaktır.⁴⁶

2- Ebû Bekr Muhammed b. Velîd et-Turtûşî'nin fetvasına göre Gazzâlî'nin eserlerinde felsefe eksenli vesveseler, Hallaç Mansûr'a ait (ö.309/922) rumuz ve semboller ile Hz. Peygamber'e isnat edilen yalan haberler yer almaktadır. Ona göre bu bağlamda *İhyâ*, yeryüzünde yayımlanan en basit kitap olup yakılması ve ortadan kaldırılması gerekir.⁴⁷

3- Magrâvî'nin *İhyâ*'nın yakılmasını meşru gördüğü fetva ise Ebû Abdullah Muhammed b. Hamdîn el-Kurtubî'nin (ö.508/1115) fetvasıdır. Magrâvî, İbn Hamdîn el-Kurtubî'nin *İhyâ*'daki tasavvuf ve felsefe merkezli görüşlerinden ötürü Gazzâlî'yi tekfir edecek kadar ileri gittiğini, eserlerinin yakılmasına dair fetva verdiğini, bununla yetinmeyip bizzat eserlerin yakılmasına nezaret ettiğini vurgulamış ve onun bu düşünce ve hareket tarzını onayladığını göstermiştir.⁴⁸

⁴² Magrâvî, *el-Akîdetu's-selefiyye*, (Riyâd: Dâru'l-Menâr, 1993) 29-80.

⁴³ Ebû Sehl Muhammed b. Abdurrahmân el-Magrâvî, *el-Müfessirûn beyne't-te'vil ve'l-isbât fî âyâtî's-sıfât* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 34.

⁴⁴ İbn Tâşfîn, kendisini sultan ilan etsin diye Abbâsî halifesine bir mektup gönderir. Halife, onun isteğini yerine getirir; kendisine kaftan, bayrak ve kuşak göndererek “Müslümanların Emiri” diye Magrib'teki idaresini onaylar. Bkz. Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebi, *Târihü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-(tabakâtü'l) meşâhîr ve'l-a'lâm* (Beyrût: Dâru'l-Küttâbi'l-Arabî, 1993), 20/124; 32/31; Muhammed Abdullâh Annân, *Devletü'l-İslâm fî'l-Endülüsi*, 3/78.

⁴⁵ İbnü'l-Arabî, *Kânûnü't-te'vil*, 55. Ayrıca bkz. Halil İbrâhim Samarrâi ve arkadaşları, *Târihü'l-Arab ve hadâratuhum fî'l-Endülüsi* (Beyrût: Dâru'l- Küttâbi'l-Cedid el-Muttahida, 2000), 448. Ayrıca bkz. Magrâvî, *el-Akîdetu's-selefiyye*, 35.

⁴⁶ Magrâvî, *el-Akîdetu's-selefiyye*, 33.

⁴⁷ Magrâvî, *el-Akîdetu's-selefiyye*, 37-39.

⁴⁸ Bkz. Magrâvî, *Mevsû'atü mevâkifi's-selef*, 6/416-417; Magrâvî, *el-Akîdetu's-selefiyye*, 40-42.

4- Magrâvî'nin, İhyâ'nın yakılmasının meşruiyetine dair getirdiği delillerden bir diğeri de İbnü'l-Cevzî'nin fetvasıdır. Ona göre fetvanın gerekçesi, *İhyâ*'da batıl ve uydurma hadislerin mebzul olması, Gazzâlî'nin tasavvufî bağlamda keşf olayını kabul etmesinden dolayı fıkıh usulünün dışına çıkması, yakaza/uyanık halde iken sufilerin, melekleri ve peygamberlerin ruhlarını görmesi gibi hallerin kabul edilmesidir.⁴⁹

Magrâvî, daha sonra eserinde aynı gerekçelerle Ebü'l-Hasan b. Sekr, Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, Ebû Abdullâh Şemsüddîn ez-Zehabî, İbnü's-Salâh (ö.643/1245), Sıbt İbnü'l-Cevzî (ö.654/1256), Kemâleddin İbn Ebû Şerîf (ö.906/1500), Bedreddin Zerkeşî (ö.794/1392) ve İbn Teymiyye'nin fetvalarını sıralamış, onları gönül rahatlığıyla kabul etmiş, onaylamıştır.⁵⁰

Magrâvî, sadece İmam Gazzâlî ve İhyâ'sını eleştirmemiş, kendisi gibi düşünmeyen bütün müfessirleri de eleştirmiştir.

6. MAGRÂVÎ'NİN “EL-MÜFESSİRÛN”DA ELEŞTİRDİĞİ BAZI MÜFESSİRLER

Magrâvî'nin eserlerinde Selefî kanaat çevresine aykırı tefsir ve yorumlara sahip kimselere eleştirinin ötesinde hakaret derecesinde isnat ettiklerini anlamak zor değildir. Bir taraftan kimisini “cehalet”, kimisini “zehir kusan”, kimisini “Hz. Peygamber'in sünnetine düşman”, kimisini “kendisinde bütün kötülükleri toplayan”, kimisini “Selef'in misk kokusundan yoksun kalan” gibi nitelemeler itham ederken; diğer taraftan ise onları Mutezilî, Eşarî, Maturidî, Sûfî, Haricî diye yaftalayarak ölçsüzce eleştirmiştir.⁵¹ Onlar⁵² Cârullah ez-Zemahşerî (ö.538/1144)⁵³, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî (ö.427/1035)⁵⁴, Ebü'l-Hasen Alî Mâverî (ö.450/1058)⁵⁵, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed Vâhidî (ö.468/1076)⁵⁶, İbnü'l-Cevzî (ö.597/1201)⁵⁷, İbn Atiyye (ö.597/1201)⁵⁸, İzzüddin b. Abdisselâm (ö.660/1262)⁵⁹, İbn Cüzey (ö.741/1340)⁶⁰, Fahreddin er-Râzî (ö.606/1209)⁶¹, Ahmed b. Yusuf es-Semîn el-Halebî (ö.756/1355)⁶², Kadı Beyzâvî (ö.683/1286)⁶³, Ebü'l-Berekât Abdullâh en-Nesefî, (ö.710/1310)⁶⁴, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed el-Hâzin (ö.741/1341)⁶⁵, Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö.745/1344)⁶⁶, Ebû Zeyd Abdurrahmân es-Seâlibî (ö.875/1471)⁶⁷, Celâlüddîn Mahallî (ö.864/1459)-Celâlüddîn Suyûtî (ö.911/1506), Hatîb eş-Şîrbînî (ö.977/1570)⁶⁸, Ebussuûd Efendi (ö.982/1574)⁶⁹, Mustafa Merâgî (ö.1945)⁷⁰, Said Havva (ö.1989)⁷¹, Vehbe ez-Zühaylî (ö.2015)⁷² ve Kurtubî (ö.671/1273)⁷³ adlı müfessirlerdir.

Magrâvî'nin eleştiri ve ithamlarından pek çok müfessir nasibini almıştır. Mesela Magrâvî, Haricîlerin İbâzîye kolundan Hûd b. Muhakkem el-Hevvârî (ö.280/893)⁷⁴; Muhammed b. Yusuf b. İsa b. Salih Ettafayyîş (ö.1914); Said b. Ahmed el-Kindî' (ö.1207/1792) ve Ahmed Hamad el-Halilî'den⁷⁵; Şia'dan Ebû Alî Fazl b. el-Hasen et-Tabersî (ö.548/1154) ve Abdullâh b. Muhammed Rızâ b. Şibr'den (ö.1242/1827)⁷⁶ söz ederek onları ağır şekilde eleştirmiştir.

⁴⁹ Magrâvî, *el-Akîdetu's-selefiyye*, 42-43.

⁵⁰ Magrâvî, *el-Akîdetu's-selefiyye*, 43-65.

⁵¹ Magrâvî, *el-Müfessirûn beyne't-te'vîl ve'l-isbât fî âyâtî's-sıfât*, 1367.

⁵² Buradaki sıralama; müelliflerin ölüm tarihlerine göre değil, Magrâvî'nin sayfa dizaynına göre yapılmıştır.

⁵³ Magrâvî, *el-Müfessirûn*, 722-724.

⁵⁴ Magrâvî, *el-Müfessirûn*, 799.

⁵⁵ Magrâvî, *el-Müfessirûn*, 810.

⁵⁶ Magrâvî, *el-Müfessirûn*, 823-845.

⁵⁷ Magrâvî, *el-Müfessirûn*, 846-859.

⁵⁸ Magrâvî, *el-Müfessirûn*, 860-885.

⁵⁹ Magrâvî, *el-Müfessirûn*, 886-894.

⁶⁰ Magrâvî, *el-Müfessirûn*, 895-910.

⁶¹ Magrâvî, *el-Müfessirûn*, 911-959.

⁶² Magrâvî, *el-Müfessirûn*, 960-977.

⁶³ Magrâvî, *el-Müfessirûn*, 978-997.

⁶⁴ Magrâvî, *el-Müfessirûn*, 1044-1059.

⁶⁵ Magrâvî, *el-Müfessirûn*, 1060-1086.

⁶⁶ Magrâvî, *el-Müfessirûn*, 1087-1111.

⁶⁷ Magrâvî, *el-Müfessirûn*, 1156-1165.

⁶⁸ Magrâvî, *el-Müfessirûn*, 1217-1233.

⁶⁹ Magrâvî, *el-Müfessirûn*, 1234-1246.

⁷⁰ Magrâvî, *el-Müfessirûn*, 1353, 1357.

⁷¹ Magrâvî, *el-Müfessirûn*, 1360-1366; 1454-1464.

⁷² Magrâvî, yüzlerce temel eser kaleme alan ama tefsirindeki yorumları Selef çizgisinde olmadığından Vehbe b. Mustafa Zühaylî'yi, Selef metodolojisini bilmemekle, cehaletle suçlamıştır. Bkz. Magrâvî, *el-Müfessirûn*, 1479.

⁷³ Magrâvî, *el-Müfessirûn*, 1578, 1580, 1588.

⁷⁴ Magrâvî, *el-Müfessirûn*, 707-718.

⁷⁵ Magrâvî, *el-Müfessirûn*, 708-720.

⁷⁶ Magrâvî, *el-Müfessirûn*, 773-782.

Dikkat edildiğinde, Magrâvî'nin penceresinden bakıldığında İslâm ilim havzalarında hangi kanaat çevresine sahip oluşturun, hiçbir müellif ve eseri yukarıda vurgulanan ithamlardan kendini kurtaramamıştır. Magrâvî, aslen Türk olan bazı müfessirlerden de söz etmiş, onlara bazı tenkitler yönelterek ithamlarda bulunmuştur. Onları aşağıdaki şekilde tasnif etmek mümkündür.

7. MAGRÂVÎ'NİN ELEŞTİRDİĞİ BAZI TÜRK KÖKENLİ MÜFESSİRLER

Eserleri dikkatlice analiz edildiğinde Magrâvî'nin, kendi kanaat çevresi dışında neredeyse hakaretvari eleştiriler yöneltmediği müfessir bulunmamaktadır. Bazen bireysel bağlamda müfessiri eleştirmekten öteye geçtiği, müfessirin mensup olduğu millete yönelik yorumlarda bile bulunduğu müşahade edilmiştir. Burada Magrâvî'nin, iki Türk müfessir hakkındaki yorumları söz konusu edilecektir.

7.1. Magrâvî'nin Ebussuûd Efendi Hakkındaki Eleştirisi

Magrâvî'nin birçok müfessiri eleştirdiği bilinmektedir. Onun eleştirdiği Türk asıllı müfessirlerin başında “*İrşâdû'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-kitâbi'l-kerîm*” adlı tefsirin müellifi Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi gelmektedir. Ebussuûd Efendi, Osmanlılar döneminde oldukça önemli bir yere sahip ve fetvalarıyla meşhur bir şahsiyettir.⁷⁷

Magrâvî, Türk olan Ebussuûd'un Fahreddîn Râzî, Beyzâvî ve Cârullah ez-Zemahşerî gibi müfessirlerin etkisinde kalarak eserini kaleme aldığını, Allah'ın sıfatları konusunda tevilci bir metodolojiye olduğunu ama tefsirinde genellikle Râzî'nin görüş ve yorumlarını tercih ettiğini, tefsir ilmi bağlamında Selef mezhebinin kokusunu bile almadığını söylemiştir. Magrâvî, daha sonra bağlı bulunduğu Selefî düşünceye uzak durmanın, birçok Hanefî Türkün adeti olduğunu, onların daha çok, akidevî bağlamda Eşarîyye veya Matürîdîyye inancına bağlı kalmada bağnaz ve katı davrandıklarını sözlerine eklemiştir.⁷⁸

Burada Magrâvî'nin, görüşlerini tasvip etmemesi ve tefsirini eleştirdiği Ebussuûd Efendi'yi eleştirmekle yetinmemesi, onu da aşarak mensup olduğu milleti dolaylı olarak tenkit etmesi, ilginç bir durum arz etmektedir.

7.2. Magrâvî'nin İsmâil Hakkı Bursevî Hakkındaki Eleştirisi

Magrâvî'nin, tefsir ve yorumları noktasında eleştirdiği Türk müfessirlerden bir diğeri de *Rûhu'l-beyân fî tefsiri'l-Kur'ân* adlı eserin sahibi İsmâil Hakkı Bursevî (ö.1137/1725) olduğu söylenebilir. Magrâvî, bir taraftan İsmail Hakkı'yı tasavvufî planda büyük sufiler arasında saymış, diğer taraftan ise onun tefsirini batıl mezheplerin hulûl akidesini hâkim kılmaya çalışan bir tefsir olarak nitelemiştir. Magrâvî, Bursevî'nin tefsirinin hacimli olması, okuyanları aldatmaması gerektiğini, onun durumu “*Onları (kalplerinde hastalık bulunanları) gördüğün zaman görünüşleri senin hoşuna gider; onlar konuştuklarında sözlerini dinlersin. Onlar, sanki giydirilmiş kütükler gibidir*”⁷⁹ ayetin dediğinden bir farkı bulunmadığı görüşündedir. Magrâvî, söz konusu tefsir hakkında “Gönül isterdi ki durum bunun gibi olsaydı ama onun dedikleri kendisine yaklaşanı yakan odun gibidir” dedikten sonra “Müslümanlar, ne zaman bu zararlı/zehirli saçmalıklardan kurtulacak, anlamıyorum” gibi bir yorumda bulunmuştur. Magrâvî, daha sonra yorumlarına İsmail Hakkı'nın sıfatlar konusunda tevilci olduğunu, onun genelde Râzî ve benzerlerini takip ettiğini eklemiştir.⁸⁰

Görüldüğü üzere Magrâvî, kendisi gibi düşünmeyen, müntesip olduğu kanaat çevresinin metodolojisiyle tefsir yapmayan müellifleri insafsızca -hakaret derecesinde- tenkid ediyor; bu itibarla ilim sahasında kötü rol model olma yolunda ilerliyor, denebilir.

8. SONUÇ

Sosyal ilişkiler bağlamında ilmî tartışma, öteden beri sürüp gelen bir faaliyetdir. Söz konusu faaliyetin bağlı bulunması gereken bazı şartların olması gayet doğaldır. Örneğin, İslâm medeniyeti kültür tarihinde aynı konularda farklı düşünenlerin tenkid metodu, genel anlamda birbirine saygı duymaları esasına dayanmıştır. Bu alandaki teamül, ilim sahiplerinin akademik formasyonları ve idarî makamları hangi statüde olursa olsun gerek şahıslarına gerekse eserlerine yapılan tenkitleri müsamahayla karşılamak olmuştur. Genel anlamda teamülün bu merkezde olması, herkesin buna bağlı kaldığı anlamına gelmez. Örneğin bu çalışma

⁷⁷ Osmanlı imparatorluğu sınırları içinde ilimle meşgul olmuş şahsiyetler ve ilmî faaliyetler, ilimler tarihinde epey geniş bir yer işgal eder. Şüphesiz Türklerin haklı olarak iftihar edebilecekleri mühim kişilerden biri, Kânunî Sultan Süleyman'ın Şeyhülislam'ı, devletin, malî, idarî ve hukukî kanunlarının yapılmasında büyük hizmetleri geçen Ebussuûd Efendi'dir. Bkz. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988), 2/330.

⁷⁸ Magrâvî, *el-Müfessirün*, 1234.

⁷⁹ *Münâfikûn*, 63/4.

⁸⁰ Magrâvî, *el-Müfessirün*, 1247.

için Ebû Sehl Muhammed el-Magrâvî hakkında yapılan okumalarda, onun söz konusu merkezden oldukça uzaklaştığı görülmüştür.

Herkesin, özellikle her ilim sahibinin İmam Gazzâlî'nin bütün yazdıklarına katılma mecburiyeti olmadığı gibi ona hakaret etme, özellikle eserlerini yakma/yaktırma hakkı da bulunmamaktadır. Alime ve ilmine saygı gösterme erdeminin Magrâvî'de mevcut olmadığı müşahede edilmiştir. Magrâvî'nin, kendisi gibi düşünmeyen muhataplarına yönelik eleştirisindeki en hafif nitelemesi “tevilci” ifadesidir. Onun yanı sıra farklı düşünen alimleri “cahil”, “fasık”, “ahmak”, “zındık”, “yorumlarıyla zehir kusan”, “Selef'in misk kokusunu almayan”, “tahrifatçı” vb. nitelemelerle itham etmesi, bunun örnekleri arasında sayılabilir. Mesela kaleme aldığı makaleleri, sunduğu uluslararası sempozyum bildirileri, yazdığı ansiklopedi maddeleri hesaplandığında, eserlerinin sayısı beş yüze yaklaşan Vehbe Zühaylî'yi cehaletle itham etmesi, bir insafsızlık örneğidir.

Bu çalışmada müşahede edilen başka bir nokta, Magrâvî'nin Ebussuûd Efendi ve İsmail Hakkı Bursevî gibi Türk kökenli bilginleri tenkid ederken, onların etnik aidiyetlerine dair bazı yorumlarda bulunması, ilm-i cedel ve münakaşa adabı bağlamında etik görülen bir durum değildir. Zira olumsuz olan bu tavır “Keskin sirke, küpüne zarar verir” atasözünün kuvveden fiile çıkmış halidir. Magrâvî'nin bu tavrı, ilim havzalarında taraftar bulmaktan ziyade, insaf sahibi ilim erbabı nezdinde değer kaybına neden bir durumdur.

Çalışmada Magrâvî'nin, tarihte uzun süre *İhyâ*'nın yakılmasını her yönüyle haklı gördüğü tespit edilmiştir. Magrâvî, *İhyâ*'nın yakılması bağlamında görüş ve iddialarına destek olarak İbn Tâşfîn'in adil, mücahid, cesur, dindar, ulemaya saygı gösteren ve onlar ile istişare eden bir yapıya sahip olmasını göstermektedir. Bu nitelikler, sahibine, hiçbir zaman *İhyâ* ve benzeri kitapları yakma/yaktırma hakkını vermez, eylemini meşru kılmaz. Kitap yakmayı/yaktırmayı haklı ve meşru görmek, adeta Haçlı seferlerinde İslâm kentlerindeki kütüphanelerin yağmalanmasını, Fırat'ın günlerce hamurumsu akmasını meşru kılmak anlamına gelecektir.

Asıl olan mantalite, merhum Cemil Meriç'in “En büyük ihtiyacımız hoşgörü, en büyük düşmanımız ise önyargıdır” veciz ifadesinin, alimlere/akademisyenlere işaret taşı olması ve ilim havzalarında makes bulmasıdır.

KAYNAKÇA

Abbâs, İhsân. *Târîhü'l-edebe el-Endülüsi -Asrû't-tavâif ve'l-murâbitîn*. Beyrût: Dârü's-Sakâfe, 1978.

Âlûsî, Ebû'l-Berekât Hayruddîn Nu'mân b. Mahmûd. *Cilâ'u'l-'ayneyn fî muhâkemeti'l-ahmedeyn*. Kâhire: Matbaatü'l-Medenî, 1981.

Annân, Muhammed Abdullâh. *Devletü'l-İslâm fî'l-Endülüs*. Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1990.

Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988.

Çiçek, Hacı. Ebû Sehl Muhammed el-Magrâvî'nin “el-Mufessirûn” Adlı Eserinde Seyyid Kutub'u Tenkidi-Hz. Musa ve Hz. Osman Örneği-. *RESS Journal Route Educational & Social Science Journal* Volume 9/Issue 3, May 2022.

Çiçek, Hacı. *Magrâvî'nin Selefilîği ve Eleştiri Yöntemi -Seyyid Kutub Örneği-*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2022.

Enbârî, Ebû'l-Berekât Kemâluddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Nüzhetü'l-elibbâ fî tabakâtî'l-üdebâ*. thk. İbrâhîm Samarraî. Zerkâ/Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1985.

Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Herevî. *Tehzîbü'l-Lüga*. Beyrût: Dârü İhyâi Tûrâsî'l-Arabî, 2001.

Ferâhidî, Ebû Abdurrahmân Halîl b. Ahmed b. Amr. *Kitâbü'l-ayn*. Kâhire: Dârü Mektebeti'l-Hilâl, ts.

Feyyûmî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Alî. *el-Misbâhu'l-münîr fî garîbi's-şerhi'l-kebîr li'r-râfi î*. Beyrût: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *İhyâü ulûmi'd-dîn*. Beyrût: Dârü'l-Marife, ts.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *Mışkâtü'l-envâr*. thk. Ebû'l-Alâ Afîfî. Kâhire: Dârü'l-Kavmiyye, ts.

Irâkî, Ebû'l-Fazl Zeynüddîn Abdurrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahmân el-İrâkî. *el-Mugnî 'an hamli'l-esfâr fî'l-esfâr fî tahrîci mâ fî'l-İhyâ'i mine'l-ahbâr*. Riyâd: Mektebetü Taberiyye, 1995.

- İbn Asâkir**, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh. *Tebyînü kezibi'l-müfterî fî mâ nûsibe ile'l-imâm ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, 1404.
- İbn Düreyd**, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen el-Ezdî. *Cemheretü'l-lüga*. Beyrût: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987.
- İbn Fâris**, Ebü'l-Hüseyn Ahmed. *Mü'cemü mekâyisi'l-lüga*. Beyrût: Dârü'l-Ciyl, 1991.
- İbn Hallikân**, Ebü'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *Vefayâtü'l-a'yan ve enbâü ebnâi'z-zamân*. Beyrût: Dârü Sâdır, 1971.
- İbn Kesîr**, Ebü'l Fidâ İsmâil. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Ammân: Beytü'l-Efkâr ed-Devliyye, ts.
- İbn Manzûr**, Ebû Fadl Cemâluddîn Muhammed. *Lisânü'l-Arab*. Beyrût: Dârü Sâdır, 1300.
- İbn Teymiyye**, Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm el-Harrânî. *er-Redd ala'l-mantıkıyyîn*. thk. Refik el-Acem. Beyrût: Dârü'l-Marife, 1993.
- İbnü'l-Arabî**, Ebû Bekir, Muhammed b. Abdullâh b. Muhammed el-Meâfirî. *Kânûnü't-te'vîl*. Cidde: Dârü'l-Kible li-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1986.
- İbnü'l-Cevzî**, Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî. *el-Muntazam fî tarihi'l-mülûki ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafâ Abdülkadir Ata. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Cevzî**, Ebü'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Telbîsü İblîs*. Beyrût: Dârü'l-Fikr, 2001.
- İbnü'l-Cevzî**, Ebü'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Saydü'l-hâtır*. Dimaşk: Dârü'l-Kalem, 2004.
- İbnü'l-İmâd**, Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed. *Şezarâtü'z-zeheb fî ahhâri men zeheb*, thk. Mahmûd Arnaût, Dimaşk: Dârü İbn Kesîr, 1986.
- İbnü'l-Kalânîsî**, Ebû Ya'lâ er-Reisülecel Mecdürrüesâ el-Amîd Hamza. *Târihü Dimaşk*, thk. Süheyl Zekkâr, Dârü Hassân, Dimaşk: 1983.
- Kiyâ el-Herrâsî**, Ebü'l-Hasen Şemsülişlâm İmâdüddîn Alî b. Muhammed b. Alî. *Ahkâmü'l-Kur'an*. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.
- Magrâvî**, Ebû Sehl Muhammed b. Abdurrahmân. *el-Akîdetü's-selefiyye*. Riyâd: Dârü'l-Menâr, 1993.
- Magrâvî**, Ebû Sehl Muhammed b. Abdurrahman. *el-Müfessirün beyne't-te'vîl ve'l-isbât fî âyâtî's-sıfât*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Magrâvî**, Ebû Sehl Muhammed b. Abdurrahmân. *Mevsû'atü mevâkifi's-selef fî'l-akîde ve'l-menhec ve't-terbiyye*. Kâhire: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 2007.
- Magrâvî**, Ebû Sehl Muhammed b. Abdurrahmân. *et-Tadabbür ve'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'an bi sahihi's-sünen*. Lübnân: Mektebetü Mişkât el-İslâmiyye, 2014.
- Mahmûd**, Abdurrahmân b. Sâlih. *Mavkıf İbn Teymiyye, mine'l-eşâira*. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1995.
- Merçil**, Erdoğan. "Alî b. Yûsuf b. Tâşfin". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 2: 458-459. İstanbul: 1989.
- Mevdûdî**, Ebü'l-Ala, *İslâm'da İhya Hareketleri*, çev. A. Ali Genç, İstanbul: Pınar Yayınları, 1986.
- Muhibbî**, Muhammed el-Emîn b. Fazlillâh b. Muhibbillâh. *Hulâsatü'l-eser fî a'yânî'l-karni'l-hâdî 'aşer*. Beyrût: Dârü Sâdır, ts.
- Ömer**, Ahmed Muhtâr Abdülhamîd. *Mü'cemü'l-lügati'l-Arabiyye el-muâsıra*. Kâhire: Alemü'l-Kütüb, 2008.
- Sallâbî**, Ali Muhammed. *ed-Devletü'l-Fâtımiyye*. Kâhire: Müessesetü'n-Neşr, 2006.
- Samarrâî**, Halîl İbrâhîm ve diğerleri. *Târihü'l-Arab ve hadâratuhum fî'l-Endülü*. Beyrût: Dârü'l-Küttâbi'l-Cedîd el-Muttahida, 2000.
- Şakir**, Mahmûd. *İslâm Tarihi*. çev. Ferit Aydın. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1995.

Uludağ, Süleyman. “Ayderûs”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 4: 232-234.

İstanbul: 1991.

Yâfiî, Ebû Muhammed Afifuddîn Abdullâh b. Selmân. *Mir’atü’l-cinân ve ‘ibretü’l-yakazân fî ma ‘rifeti mâ yu ‘teberu min havâdisi ‘z-zamân*. Beyrût: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1997.

Yeğîn, Abdullâh. *İslâmî-İlmî-Edebî-Felsefî Yeni Lügat*. İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1973.

Zebîdî, Muhammed Murtazâ. *Tâcü’l-arûs min cevâhiri ‘l-kâmûs*. Kâhire: Dârü’l-Hidâye, ts.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Târîhü’l-İslâm ve vefeyâtü’l-(tabakâtü’l)meşâhîr ve ‘l-a ‘lâm*. Beyrût: Dârü’l-Küttâbi’l-Arabî, 1993.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a ‘lâmi ‘n-nübelâ*. Kâhire: Dârü’l-Hadis, 2006.

Zemahşerî, Ebü’l-Kâsım Mahmûd. *Esâsü’l-belâga*. Beyrût: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1998.

Ziriklî, Hayrüddîn. *el-A ‘lâm*. Beyrût: Dârü’l-Kalem, 1980.

<http://www.shamela.ws>